

В. І. Щербак, В. М. Якушин, Н. В. Майстрова, Н. Є. Семенюк

Екологічні наслідки видобування піску в різнотипних водних об'єктах мегаполіса

(Представлено академіком НАН України В. Д. Романенком)

Встановлено, що видобування піску може створювати реальну загрозу різноманіттю угруповань гідробіонтів різних трофічних рівнів та екологічних груп водних об'єктів мегаполіса. Основні негативні наслідки таких робіт: руйнування просторової структури донних біоценозів; формування "шлейфа" каламутності, який пригнічує фотосинтез фітопланктону та призводить до зниження фотоаерації води; утворення застійних зон із дефіцитом кисню, низьким різноманіттям водної біоти; підриє кормової бази іхтіофауни.

Відомо, що проведення гідротехнічних робіт призводить до знищення природних біотопів, внаслідок чого відбувається зрушення екологічної рівноваги водойм і водотоків у бік погіршення якості водного середовища [1–3]. Видобування піску, як і будь-які гідротехнічні роботи на водних об'єктах, що входять невід'ємною складовою до акваландшафтів мегаполісів, призводить до зміни абіотичних (морфометричних характеристик, гідрологічного, гідрохімічного, радіоекологічного режиму тощо), а також біотичних компонентів екосистем (біорізноманіття на всіх рівнях функціонування живої матерії). Актуальність зазначеної проблеми вимагає ґрунтового дослідження наслідків такого антропогенного втручання у водні екосистеми і розробки методичних засад, які б дозволяли оцінювати виникаючі ризики біорізноманіттю, екологічному стану водойм і здоров'ю населення, особливо в межах мегаполіса.

У даному повідомленні проведено оцінку можливих наслідків впливу видобування піску на екологічний стан різнотипних водних екосистем мегаполіса. Інститутом гідробіології НАН України виконуються комплексні дослідження впливу гідротехнічних робіт на абіотичні й біотичні складові Канівського водосховища, включаючи акваторії, що входять до рекреаційної зони міста та заплавних озер, де видобували пісок для наміву нових районів м. Київ: Оболонського, Харківського масивів. Також проводили порівняння негативного впливу на водні екосистеми гідротехнічних робіт із використанням грейферних кранів та гідропісконавантажувачів (ГПН) — земснарядів.

Аналізуючи результати проведених досліджень, можна стверджувати, що забір донних відкладів (незалежно від типу застосованих гідромеханізмів) призводить не тільки до руйнування просторової структури, а й до знищення організмів, які ведуть донний спосіб життя (бентос): бактеріо-, фіто-, зообентосу, личинок і мальків риб. Якщо гідротехнічні роботи проводяться в літоральній зоні (глибини акваторій до 2,0–2,5 м), то нищаться і зарості вищої водяної рослинності з їхньою мікрофлорою й фауною.

Наприклад, у місцях безпосереднього видобутку піску на Новоукраїнському родовищі у Канівському водосховищі (Обухівський район Київської області) в пробах фітомікробентосу або взагалі були відсутні донні водорості, або зустрічалися всього 3–5 видів із мінімальною біомасою 0,08–0,60 г/м². У той самий час на контрольних ділянках, де гідротехнічні

роботи не проводилися, фітомікробентос характеризувався високим видовим різноманіттям (16–31 вид) і значною біомасою (4,9–11,5 г/м²).

Видобуток піску спричинює загрозу і для різноманіття зообентосу. Так, видове різноманіття мікро- й мезозообентосу в районі працюючого земснаряду, порівняно з контрольною ділянкою (де гідротехнічні роботи не проводились), знизилося з 31 до 12 видів. Майже зникли із бентосу черепашкові корененіжки, нематоди, гіллястовусі та веслоногі ракоподібні, личинки хірономід [4]. Згідно з публікацією [5], розробка підводного піскового кар'єру у водосховищі нижче м. Українка кардинально змінює структуру макрзообентосу — ліквідуються угруповання дрейсени і фітофільних організмів, а на новоутворених глибоководних біотопах розвиваються зовсім інші за складом угруповання. У місцях видобування донних відкладів спостерігали зростання вмісту хімічних речовин різної природи. Наприклад, гідротехнічні роботи на лівобережних і правобережних мілководних масивах вище м. Українка викликали зростання вмісту у воді NH_4^+ у 1,5–2,0 раза.

Значну загрозу біорізноманіттю несе в собі “шлейф” або “факел” каламутності води, який формується вниз за течією від працюючого механізму і складається із частинок різної природи, завислих у водній товщі практично від поверхні до дна. Залежно від гранулометричного складу донних відкладів під час гідротехнічних робіт у завислий стан може переходити від 1 до 5% загальної кількості розроблених ґрунтів; зокрема піски характеризуються одновідсотковим рівнем переходу в завись [6].

“Шлейф” каламутності може виникати: а) під час роботи грейферного крану або земснаряду; б) у процесі перевантаження піску на баржі; в) у результаті дампінгу (скидання піску на підводний відвал). Протяжність “шлейфу” зазвичай становить від 500–600 м (під час роботи грейферного крану) до 2,5–3,0 км (за умов, коли працює земснаряд) [7]. Однак у випадку, коли напрями вітрової і стокової течії збігаються, можливе поширення “шлейфу” до 4 км [8].

“Шлейф” каламутності призводить до пригнічення фотосинтезу фітопланктону, а відповідно й до зниження фотоаерації води, що негативно впливає на життєдіяльність біоти та процеси самоочищення. Наприклад, у Канівському водосховищі на Новоукраїнському родовищі піску вище грейферного крану інтенсивність первинної продукції фітопланктону становила 3,1 г O_2 /(м³·добу), деструкція органічних речовин — 1,3 г O_2 /(м³·добу), а індекс самоочищення-самозабруднення (A/R) — 2,4. У районі роботи агрегату первинна продукція знижувалась до 1,4 г O_2 /(м³·добу), а деструкція, навпаки, зростала до 1,7 г O_2 /(м³·добу), індекс A/R був меншим за одиницю (0,8), що свідчить про перевагу деструкційних процесів над продукційними та про забруднення водної товщі. Відновлення інтенсивності продукційних процесів відстежували лише на відстані 500–600 м нижче за течією, де “шлейф” за візуальними спостереженнями вже не відзначався. Негативно впливає “шлейф” каламутності також і на зоопланктон, оскільки завислі частки “забивають” фільтраційні органи безхребетних, особливо ракоподібних і молюсків, що спричинює їхню загибель [9].

У межах мегаполіса “шлейф” становить значну загрозу, тому що у водну товщу надходять завислі частки з адсорбованими на них важкими металами, пестицидами тощо. Особливу небезпеку в межах м. Київ викликає скаламучення того шару донних відкладів, який утворився в 1986–1987 рр. і є основним депо накопичення радіонуклідів чорнобильського походження, наприклад ⁹⁰Sr, ¹³⁷Cs.

Враховуючи гідрологічні характеристики різнотипних водних екосистем, зокрема динамічні властивості водних мас в озерах (на відміну від водосховища), час перебування “шлейфу” скаламучених частинок у воді буде значно більшим, а відповідно, і його негатив-

ний вплив на непроточне озеро буде тривалішим. Причому істотнішими негативні наслідки будуть як для функціонування біоти, так і для рекреаційних характеристик озера, а отже, є вищою ймовірність негативного впливу на здоров'я населення.

Зниження різноманіття всіх видів донних ценозів, пригнічення фотосинтезу в районах проведення гідротехнічних робіт негативно впливає на процеси природного самоочищення водних мас у рекреаційних зонах міста, підриває природну кормову базу дніпровської іхтіофауни. Під час видобутку піску відбувається значне поглиблення мілководних акваторій Канівського водосховища й озер у межах міста. Разом з цим змінюються гідрологічний режим водних екосистем і гідрогеологічні умови підводних ландшафтів, знищуються нерестовища і акваторії нагулу молоді риб. Крім того, можуть виникати загрози для вже існуючих гідротехнічних споруд.

Зміна донних ландшафтів, особливо в літоральних (мілководних) зонах, може не тільки негативно вплинути на існуючу гідрогеологічну структуру водної екосистеми, а й погіршити сейсмічні умови в регіоні. У випадку, коли гідротехнічний налив піску ізольовує затоку водосховища від русла, у ній можуть утворюватися застійні зони, які характеризуються дефіцитом кисню, нижчим видовим і кількісним різноманіттям планктонних і донних водоростей, погіршенням якості води та, відповідно, екологічного стану водної екосистеми, що було показано для антропогенізованої затоки Вишеньки (Канівське водосховище в межах м. Київ) [10]. Подібна закономірність спостерігалася після наливання піску для будівництва нових районів м. Черкаси. На ділянках водосховища, які слабо промиваються і де проводився видобуток піску, в поверхневих горизонтах відбувалося накопичення синьозелених водоростей аж до виникнення плям "цвітіння", швидкість фотосинтезу була низькою, а в придонних горизонтах відзначали дефіцит кисню [9]. Порівнюючи негативний вплив роботи земснарядів (ГПН) і грейферних кранів, зазначимо, що використання останніх менш шкідливе для функціонування водних екосистем [7].

Проведені дослідження відбудови порушеної біоти дозволили встановити, що менш вразливі й швидше відновлюються планктонні ценози (бактеріо-, фіто-, зоопланктон); процес самовідновлення донних ценозів значно складніший і повільніший; відновлення відбувається від простіших до складніших ценозів. При цьому аборигенні бентосні ценози можуть повністю не відновитись, якщо після видобування донних відкладів новостворені біотопи матимуть значні глибини і на новостворених субстратах будуть формуватися інші умови (дефіцит O_2 , зміна рН тощо).

Таким чином, видобування піску може створювати реальну загрозу різноманіттю угруповань гідробіонтів різних трофічних рівнів та екологічних груп різнотипних водних об'єктів мегаполіса. У будь-якому випадку до початку гідротехнічних робіт на водних об'єктах міста необхідно проводити комплексні гідроекологічні дослідження із залученням відповідних фахівців з метою розробки екологічних засад та практичних рекомендацій щодо мінімізації можливих ризиків для біорізноманіття водних екосистем та здоров'я соціуму. Значною мірою це зумовлено тим, що більшість міських водойм використовується киянами в рекреаційних цілях, а також формує неповторні київські акваландшафти, які є окрасою міста.

1. Романенко В. Д., Окшюк О. П., Жукинський В. Н. и др. Экологическая оценка воздействия гидротехнического строительства на водные объекты / Отв. ред. Ю. П. Зайцев. – Киев: Наук. думка, 1990. – 256 с.
2. Зайцев Ю. П., Яценко В. А. Экологические аспекты гидротехнического строительства в прибрежной зоне // Биология моря. – 1983. – № 5. – С. 62–66.

3. *Экологические аспекты воздействия гидростроительства на биоту акватории восточной части Финского залива*. Т. 1. – Ред. Г. М. Лаврентьева, О. Н. Сулопарова // Сб. науч. тр. Гос. науч.-исслед. ин-та озern. и речн. рыбн. хоз-ва. – Санкт-Петербург, 2006. – Вып. 331. – 333 с.
4. *Машина В. П.* Влияние антропогенного воздействия на микро – и мезобентос Каневского водохранилища // Гидрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2003. – **5**. – С. 318–321.
5. *Плигин Ю. В.* Формирование и современное состояние макрозообентоса Каневского водохранилища // Гидробиол. журн. – 2005. – **41**, № 5. – С. 24–44.
6. *Рыжков С. С., Брезжун Ю. Б.* Влияние дноуглубительных работ на морские экосистемы // Вісн. Нац. ун-ту кораблебудування. – 2009. – № 2. – С. 138–144.
7. *Щербак В. И., Безкаравайная В. Д., Гошовская Г. А., Майстрова Н. В.* Влияние гидротехнических работ на развитие водорослей днепровских водохранилищ // Гидротехн. стр-во. – 1991. – № 3. – С. 43–46.
8. *Велюга И. В.* Оценка возможных реальных альтернатив развития деятельности Дединовского месторождения строительных песков на р. Оке // Вестн. Моск. гос. областн. ун-та. Сер.: Естествен. науки. – 2010. – № 2. – С. 95–100.
9. *Щербак В. І.* Гідроекологічні аспекти вирішення проблеми оцінки та зменшення загроз біорізноманіттю континентальних водойм України // Оцінка і напрямки зменшення загроз біорізноманіттю України. – Київ: Хімджест, 2003. – С. 273–348.
10. *Щербак В. І., Майстрова Н. В., Семенюк Н. Є.* Континуальність і дискретність водоростевих угруповань антропогенно порушеної затоки Канівського водосховища // Гидрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2008. – **15**. – С. 158–168.

Інститут гідробіології НАН України, Київ

Надійшло до редакції 15.02.2011

V. I. Scherbak, V. M. Yakushin, N. V. Maystrova, N. Ye. Semenyuk

Environmental consequences of sand extraction in megapolis water-bodies of various types

Sand extraction works may present a real hazard for the diversity of communities of water organisms, belonging to different trophic levels and ecological groups, in megapolis water-bodies. Their negative impact includes the destruction of the bottom biocenoses spatial structure; formation of a “turbidity tail“ which inhibits the phytoplankton photosynthesis and decreases the water photo-aeration; appearance of stagnant zones with oxygen deficiency, low diversity of water biota; and deterioration of fish fauna forage resources.